

УДК 811.161.2'42:355.01

DOI 10.34142/2312-1076.2022.2.100.13

Людмила Гармаш
у співробітництві з **Лаура Т. Ілеа**

МОВНА ТРАВМА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ: ДОСВІД ВІЙНИ¹

Abstract

The term 'trauma' is often used to refer to painful and frustrating experience. Trauma discourse is directly related to the speaker's presentation of a certain traumatic event and its evaluation. In order to understand the genesis, discursive mechanisms and means of overcoming the interlanguage conflict, interviews, posts in social networks, journalistic articles, and other types of oral and written statements, which talk about the lived experience of language trauma, are studied. Particular attention in the article is given to bilingual texts and ways of expressing the language conflict. An attempt is made to establish and analyse several ways of representing the traumatic experience of war by linguistic means, presented in two types of narrative (traumatized narration and trauma narration). A narrative of language trauma contains a more or less objective description of one's own language experience, circumstances that may have contributed to or caused the trauma, etc. Although it may be emotionally coloured, in general it does not have any specific signs that could be considered markers of language trauma. The authors of the article include the

¹ Стаття написана при підтримці Університету Бабеш-Боляй, м. Клуж-Напока, Румунія у співробітництві з доктором філології, доцентом кафедри порівняльної літератури Лаурою Т. Ілеа. This article was written in the collaboration with Laura T. Ilea, as a result of the exchanges of idea and public presentations held during UBB-Star Advanced Fellowship.

tabooing of vocabulary directly related to the current situation of the military conflict, its replacement with euphemisms designed to soften, veil, level and, ultimately, distort reality, to the injuries inflicted on language for the purpose of political manipulation of mass consciousness. The work outlines the main directions of further study of this complex, multi-level problem, which is closely related to the self-identification of an individual with the means of mass consciousness manipulation, with linguistic tools of political influence and psychological aggression. In further work, it is planned to consider various types of language deviation, the mechanisms of their formation and functioning on the basis of the Russian-Ukrainian language conflict.

Анотація

Термін «травма» часто використовується для вивчення будь-якої форми хворобливого та фруструючого досвіду. Дискурс травми має безпосереднє відношення до презентації мовцем певної травматичної події та її оцінки. Для розуміння генези, дискурсивних механізмів і засобів подолання міжмовного конфлікту вивчаються інтерв'ю, пости в соціальних мережах, публіцистичні статті, інші види усних та письмових висловлювань, у яких йдеться про пережитий досвід мовної травми. Особливу увагу у статті приділено двомовним текстам та способам презентації у них мовного конфлікту. Зроблено спробу встановити і проаналізувати декілька способів репрезентації травматичного досвіду війни лінгвістичними засобами, представлених у двох типах наративу: наратив про травму і наратив травми. Наратив про мовну травму містить більш-менш об'єктивний опис власного мовного досвіду, обставин, які могли сприяти або стали причиною травми тощо. Він хоча і може бути емоційно забарвленим, але загалом не має якихось специфічних ознак, які б можна було вважати маркерами мовної травми. До травм, завданих мові з метою політичних маніпуляцій масовою свідомістю, автори статті відносять табування лексики, що

має безпосереднє відношення до сучасної ситуації військового конфлікту, заміна її евфемізмами, покликаними пом'якшити, завуалювати, нівелювати і, зрештою, деформувати реальність. У дослідженні окреслені основні напрямки подальшого вивчення цієї складної, багаторівневої проблеми, яка тісно пов'язана з самоідентифікацією особистості із засобами маніпуляції масовою свідомістю, з лінгвістичними інструментами політичного впливу та психологічної агресії. У подальшій роботі планується розглянути різні види мовної девіації, механізми їхнього утворення та функціонування у площині російсько-українського мовного протистояння.

Вступ

Дослідження, присвячені вивченню травматичного досвіду, беруть свій початок у працях Зигмунда Фрейда. Згодом вони починають носити міждисциплінарний характер, стають частиною культурології, філософії, соціології, лінгвістики та літературознавства. Особливого значення ці дослідження набули після Другої світової війни й інших трагічних подій, що мали місце пізніше, спричинивши новий травматичний досвід, як індивідуальний, так і колективний. Сліди цієї травми виражаються в мові, і часом сама мова може як виступати у якості репресивного інструменту, так і ставати об'єктом агресії, який безпосередньо зазнає травмуючого впливу і чинить йому опір.

У російсько-українській війні 2022 року саме мова була проголошена однією з основних причин нападу Російської Федерації на Україну. Уряд РФ заявив, що він ввів війська на територію сусідньої незалежної держави з метою «захистити» російськомовне населення, яке нібито зазнає утисків з боку українських націоналістів. Конфлікт між російською та українською мовами має довготривалий характер і продовжується вже понад два століття. Одним із джерел цього конфлікту стало Андрусівське перемир'я 1667

року, після укладання якого лівобережна частина України (яка на той час називалася Малоросією) увійшла до складу Російської імперії. З цього моменту уряд царської Росії почав активно русифікувати український народ, знищувати українську мову та українську культуру. Ніна Вірченко наводить у хронологічній послідовності низку документів, що забороняють українську мову (2011). Зокрема, вона згадує про наказ московського царя Михайла, відданий ще 1627 року, зібрати та спалити усі книги староукраїнського друку та замінити їх московськими виданнями. Після Андрусівського перемир'я московський цар Олексій наказав не лише знищувати українські книги, а й стратити тих, хто насмілювався б їх надрукувати. Русифікація України послідовно проводилася не лише в царській Росії, вона продовжувалася і в Радянському Союзі, часто під виглядом боротьби з українським націоналізмом. У наш час ці ідеї підтримує, розвиває та доводить до повного абсурду уряд В. Путіна. Під абсурдом я маю на увазі твердження, висловлене ще у липні 1990 року Олександром Солженіциним у політичному есе «Як нам облаштувати Росію?». Здавалося б, у ньому йдеться про майбутнє Росії. До чого тут Україна? Однак зв'язок є, оскільки саме в цей час, 16 липня 1990 року, Верховна рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. З одного боку, Солженіцину, як він сам стверджує, «боляче і ганебно згадувати укази часів Олександра II (1863, 1876) про заборону української мови в публіцистиці, а потім і в літературі», але, на його думку, «це не протрималося довго» (1995: 544). І це тим більше дивно, що кількома рядками вище Олександр Ісаєвич взагалі дозволив собі безапеляційно заявити: «Це все – нещодавно придумана фальш, що мало не з IX століття існував особливий український народ з особливою неросійською мовою» (1995: 544), тобто мається на увазі, що не існує ані українського народу, ані української мови. Прикметно, що для Солженіцина існування «особливої»

української мови теж є своєрідною травмою, тому що це свідчило б про право українців на самостійне визначення. А якщо народ не має своєї власної мови, то й самого народу ніби не існує, навіть незважаючи на територіальний поділ на Росію та Україну. Про те, що для Солженіцина це болоче питання, сигналізує визначення «не-російська» по відношенню до української мови, яка в даному контексті позбавляється свого власного імені й існування якої автор есе намагається заперечити, наводячи аргументи, що не відповідають ні історичним фактам, ні результатам лінгвістичних досліджень, наведених у підручниках з історичної граматики.

У липні 2021 року, за 7 місяців до нападу на Україну, у своїй промові «Про історичну єдність росіян та українців» В. Путін, спираючись на висловлену Солженіциним ідею, заявляє, що українці, білоруси та росіяни як спадкоємці Стародавньої Русі – це «один народ» (2021), а потім проголошує, що мовна політика України є ворожою по відношенню до російської мови та її носіїв. Таким чином, українська мова опинилась в епіцентрі військового конфлікту між двома державами, але Російська Федерація помилилася у своїх очікуваннях. Розв'язавши війну з Україною, вона не лише не зміцнила позиції так званого «російського світу», а й по суті, дискредитувала всі колишні досягнення російської культури в очах не лише українських громадян, а й усієї світової спільноти, та налаштувала проти себе російськомовних українців, які все частіше стали свідомо переходити на спілкування українською мовою.

У ситуації, коли обидві сторони воєнного конфлікту розмовляють однією мовою, вміння правильно вимовляти деякі українські слова («паляниця», «краватка», «полуниця» та ін.) стало перевіркою на приналежність до української нації. Однак сутність мовної травми, зрозуміло, не в цьому, вона є набагато глибшою і стосується як української, так і російської

мов. У цій статті ми спробуємо встановити і проаналізувати декілька способів репрезентації травматичного досвіду війни лінгвістичними засобами.

Методологія

Термін «травма» часто використовується для вивчення будь-якої форми хворобливого та фруструючого досвіду. Дискурс травми має безпосереднє відношення до презентації мовцем певної травматичної події та її оцінки. Для розуміння генези, дискурсивних механізмів і засобів подолання міжмовного конфлікту вивчаються інтерв'ю, пости в соціальних мережах, публіцистичні статті, інші види усних та письмових висловлювань, у яких йдеться про пережитий досвід мовної травми. Особливу увагу ми приділяємо двомовним текстам та способам презентації у них мовного конфлікту.

Результати і дискусії

У сучасних філологічних дослідженнях учені виокремлюють два провідні напрями дослідження травми – психологічний та культурний. Останній В. Василенко визначає як «психосоціальний феномен і культурне явище, коли ідентичність спільноти (зокрема, національної), уражена значною і до того ж значущою подією (геноцидом, війною, революцією, окупацією, економічною кризою, політичним убивством, тероризмом тощо), зазнає непоправної кризи, а сама спільнота (нація) відчуває потребу в оновленні наративу про себе (“re-narration”), (само)відновленні та (само)репрезентації» (2018: 110). Основні аспекти парадигми культурної травми розроблені представниками сучасної західної соціологічної теорії. Дж. Александер (Alexander, 2012), К. Карут (Caruth, 1996), Д. ЛаКапра (LaCapra, 1996), М. Штуркен (Sturken, 2001), П. Штомпка (Sztompka, 2000) проаналізували причини виникнення культурної травми, способи її репрезентації та трансляції, особливості існування,

вплив на наступні покоління, шляхи подолання негативних наслідків подій, що травмують.

Ми розрізняємо два типи наративу: наратив про травму і наратив травми. Наратив про мовну травму містить більш об'єктивний опис власного мовного досвіду, обставин, які могли сприяти або стали причиною травми тощо. Він хоча і може бути емоційно забарвленим, але загалом не має якихось специфічних ознак, які б можна було вважати маркерами мовної травми. Наприклад, таким є пост Володимира Яськова (Volodymyr Yaskov) на фейсбуці, де він, зокрема, описує мовний конфлікт між російською та українською мовою: «...с полной ответственностью заявляю: на моей памяти (т. е. года с 1961-го) украинский язык и украинская культура в Украине, т. е. в своём собственном доме – НИКОГДА не были хозяевами; хозяевами здесь ВСЕГДА были русский язык и русская культура: распоряжались, командовали, предписывали, кое-что разрешали, но пуще всего – запрещали... А ещё – насиловали и растлевали» (<https://v.gd/Pmo0vW>). Незважаючи на серйозні звинувачення, висунуті автором посту на адресу російської мови та російської культури («гвалтували і розтлівали»), і написані великими літерами антоніми «НІКОЛИ» та «ЗАВЖДИ», що підкреслюють крайній ступінь антагонізму між двома мовами, текст не містить емоційно забарвленої лексики, хоча загалом він пройнятий пафосом гнівного звинувачення. Парадоксальним чином інвектива на адресу російської мови написана не українською мовою, як можна було б очікувати, а російською, що ми інтерпретуємо як латентну мовну травму, яка стосується не безпосередньо мови, а її «екзистенції» в несприятливому культурному середовищі. У той же час ця травма пов'язана з проблемою самоідентифікації того, хто говорить, бо він змушений реконструювати власну національну ідентичність мовою, яку сам вважає ворожою, але яка в силу не залежних від мовця обставин є його основним засобом комунікації.

До травм, завданих російській мові з метою політичних маніпуляцій масовою свідомістю в Росії, ми відносимо табування лексики, що має безпосереднє відношення до сучасної ситуації військового конфлікту, заміна її евфемізмами, покликаними пом'якшити, завуалювати, нівелювати і, зрештою, деформувати реальність. У Російській Федерації навіть запроваджено адміністративну та кримінальну відповідальність за використання даної лексики або натяку на те, що вона мається на увазі (наприклад, вісім зірочок на плакаті, що замінюють вісім літер фрази «нет войне»). Наведемо кілька прикладів: замість слів «напад», «вторгнення», «війна» використовується вираз «спеціальна військова операція», замість «вбивства» або «знищення» – «зачистка», замість «українська влада» – «український режим», замість «вибух» – «хлопок».

Як травматичний мовний досвід ми розглядаємо використання двох букв латиниці – V та Z – у написах російською мовою, які набули широкого поширення після 24 лютого 2022 року. Якщо у написі «За мир» використовується латинська літера z, значення якої наразі невідоме, але багатьма сприймається як аналог фашистської свастики часів Другої світової війни, то за напис «За мир», наприклад, на склі машини або на сумці, власник може понести адміністративну відповідальність (<https://www.bbc.com/russian/news-60926083>). Отже, навмисно спотворюється письмова російська мова. Поява у деяких висловлюваннях двох згаданих вище літер латиниці сигналізує про те, що ці заклики мають безпосереднє відношення до російсько-української війни і посилює їх агресивний посил.

Про травматизацію української мови свідчить, на наш погляд, широке використання деформованих русизмів, які виконують різноманітні функції. У першу чергу, вони увиразнюють боротьбу української культури з нав'язаною їй у часи СРСР з боку Москви комуністичною ідеологією. Звідси

часта заміна в українських текстах слова «радянський» на «советський». Наприклад, у публіцистичній статті С. Грабовського «Українська мова і захисники “русского мира”» читаємо про «панівну в *советські* (тут і далі курсив наш. – Л.Г.) часи культуру Леніна-Брежнєва» (<https://www.radiosvoboda.org/a/28276421.html>). Або у статті Л. Масенко щодо мовної ситуації в Україні, опублікованої, до речі, у випуску під назвою «Мова німої країни» незабаром після помаранчевої революції, прикметник «советський» використовується для характеристики мовної політики експрезидента України Леоніда Кучми: «Колишній советський директор великого військового заводу в Дніпропетровську, російськомовний у побуті, Леонід Кучма є особистістю з роздвоєною національною ідентичністю» (2004: 9), з метою підкреслити суперечливу позицію Кучми щодо статусу російської та української мов у державі.

Навмисно деформована українська мова, яка зустрічається у спогадах дорослих людей про їхні дитячі спроби розмовляти рідною мовою у тих містах України, де переважно розмовляли російською і де панувало зневажливе ставлення до української як до мови «неосвічених селян», передає цілий спектр негативних емоцій – сум, гіркоту, біль тощо, виконуючи емотивну функцію. Так, М. Барчук пригадує, що «україномовність у Києві – це коли ти дитиною виходив за поріг своєї київської квартири до школи і відразу ж, відразу відчував крижаний залізобетонний опір середовища. Найм'якший вияв цього опору – ти інтуїтивно знаєш, що починаючи з ліфта, скрізь – у магазині, у дворі, школі, піонертаборі твоя українська – *«некстаті»* <...> Це коли ти називаєш своє ім'я, а тебе питають “А что за имя? *Щирі українци тїна, да?*”» (<https://www.radiosvoboda.org/a/28448867.html>). За допомогою таких міметичних мовних жестів відтворюється інтонаційний малюнок висловлювання.

Під час російсько-української війни 2022 року у соціальних мережах доволі часто трапляються пародійно відтворені російськомовні висловлювання, які стосуються воєнного конфлікту та передають відношення до нього більшості росіян.

В одному з постів письменниці Оксани Забужко на фейсбуці, оприлюднених на початку листопада 2022 року, йдеться про сучасну екранізацію відомого роману німецького письменника Е. М. Ремарка, де зображене покоління німців, які брали участь у Першій світовій війні. При цьому пост містить декілька популярних виразів, написаних ломаною російською: «А новою екранізацією “На Західному фронті без змін” – де людину на війні цілковито зведено до фізіології + “*вавсьомвінаватиполітікі*” – лишіть захоплюватись німцям, ну і трохи ще росіянам – в міру дедалі невідворотнішого їх переходу від “Париж за два тижні” (закреслено) “Київ за три дні” – до “*за што гібнут наші мальчікі*”: парадоксально, як у цьому фільмі спритно вилучено головний ремарківський нерв – особистого болю за колективну відповідальність, самотности опритомнілих жертв усенародного очманіння: навіть вкрай важливу в романі героєву відпустку додому для цього довелося скасувати, у фільмі воюють тільки “*мальчікі*” й Путін (закреслено) Гінденбург, так, наче це знімали якісь умовні “*харошірускіє*”, – не виключено, з погляду агресора війна завжди має інакший вигляд, ніж із погляду жертви, і ще й тому культурам “агресивної пам’яті” легше порозуміться між собою, ніж травматизованим “з іншого боку”...» (<https://www.facebook.com/oksana.zabuzhko>). Висловлювання «*вавсьомвінаватиполітікі*», тобто «у всьому винні політики», написано без пробілів у стилі популярних у соціальних

мережах хештегів², нібито спрямоване проти позиції постановників фільму, але як за змістом, так і за характером відсилає до сучасних подій та ставить питання колективної відповідальності росіян, які намагаються дистанціюватися від того, що відбувається з країною і таким чином захистити свій звичний спосіб життя та відсторонитися від нагальних проблем російського суспільства. І далі у тексті для аналізу подій фільму залучаються відверті паралелі між вдалою окупацією німцями Парижа, але програною потім війною, і провальним путінським наміром миттєво захопити столицю України. У результаті і в одному випадку, і в іншому війська нападників зазнали великих втрат, що породжує питання про причини неочікуваної поразки: “*за што гібнут наші мальчікі*” («за що гинуть наші хлопчики»). У фразі збережено літературну російську вимову («што» замість «что», заміна російської літери «и» українською «і»), що створює подвійний ефект. З одного боку, це пряма мова нападника, що виражає його нібито наївне здивування, щире нерозуміння того, що відбувається, з іншого, фраза містить глузливу іронію, спрямовану проти того, хто ставить це питання, яке перетворюється на риторичне, тобто відповідь на нього для авторки тексту, на відміну від мовця, є очевидною. Нижче російським словом «*мальчікі*» названі німецькі солдати, персонажі Ремарка, а прізвище «Путін» ніби випадково використовується замість німецького фельдмаршала Гінденбурга (за допомоги якого, до речі, Гітлер прийшов до влади), що підкреслює тотожність в очах Забужко німецьких і російських загарбників. Останній вислів – «*харошірускіє*», тобто «хороші росіяни» – завдяки фонологізації російської вимови, де підкреслюється характерне для московської

² Хештег – ключовий вираз, за яким здійснюється пошук текстів відповідної тематики. Якщо складається з двох або більшої кількості слів, зазвичай вони пишуться без пробілів.

вимови «акання» («хароші») і використанню українських літер «і» та «е», відсутніх в російському алфавіті, іронічно висміює тих, хто розділяє громадян Російської Федерації на «хороших» і «поганих» в залежності від того, підтримують вони війну в Україні чи ні. Для авторки посту, як це видно з контексту, такого поділу не існує, натомість Забужко протиставляє агресорів і жертв агресії, підкреслюючи, що ті, хто спричиняють травму, і травмовані по-різному сприймають і запам'ятовують одні й ті ж самі події.

Висновки

Ця стаття не претендує на масштабне дослідження мовної травми. Ми лише намагалися окреслити деякі напрямки подальшого вивчення цієї складної, багаторівневої проблеми, яка тісно пов'язана з самоідентифікацією особистості, із засобами маніпуляції масовою свідомістю, з лінгвістичними інструментами політичного впливу та психологічної агресії. У нашій подальшій роботі ми плануємо розглянути різні види мовної девіації, механізми їхнього утворення та функціонування у площині російсько-українського мовного протистояння.

Література

- Василенко, В. (2018). Збираючи уламки досвіду: теоретична (ре)концептуалізація травми. *Слово і Час*, 11, 109–122.
- Вірченко, Н. (2011). Документи про заборону української мови (XVII–XX ст.). Л. Голота, Є. Букет (упоряд.). *Без мови – немає нації* (сс. 4–28). Київ: Український пріоритет.
- Масенко, Л. (2004). Мовна ситуація України. *І: незалежний культурологічний часопис*, 35, 8–19. <https://www.ji.lviv.ua/n35texts/35-zmist.htm>
- Путин, В. (2021). *Об историческом единстве русских и украинцев*. <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Солженицын, А.И. (1995). *Публицистика: в 3 т.* Т. 1. Ярославль: Верхняя Волга.

- Alexander, J. C. (2012). *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Caruth, C. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore.
- LaCapra, D. (1996). *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*. Cornell University Press.
- Sztompka, P. (2000). Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *The European Journal of Social Theory*, 4, 449–466
- Sturken, M. (2001). Comfort, irony, and trivialization: the mediation of torture. *International Journal of Cultural Studies*, 1, 1–18.

References

- Vasylenko, V. (2018). Zbyraiuchy ulamky dosvidu: teoretychna (re)kontseptualizatsiia travmy [Picking up the fragments of experience: a theoretical (re)conceptualization of trauma]. *Slovo i Chas – Word and Time*, 11, 109–122.
- Virchenko, N. (2011). Dokumenty pro zaboronu ukrainskoi movy (XVII–XX st.) [Documents on the ban on the Ukrainian language (XVII–XX centuries)]. L. Holota, Ye. Buket (eds.). *Bez movy – nemaie natsii* [Without language, there is no nation], (ss. 4–28). Kyiv: Ukrainskyi priorytet.
- Masenko, L. (2004). Movna sytuatsiia Ukrainy. Yi: nezalezhnyi kulturolohichni chasopys [Language situation of Ukraine. Y: independent cultural magazine], 35, 8–19. Retrieved from: <https://www.ji.lviv.ua/n35texts/35-zmist.htm>
- Putin, V. (2021). Ob istoricheskom edinstve russkikh i ukrainczev [On the historical unity of Russians and Ukrainians]. Retrieved from: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Solzheniczy`n, A.I. (1995). *Publicistika: v 3 t.* [Journalism: in 3 vols.]. Vol. 1. Yaroslavl': Verkhnyaya Volga.
- Alexander, J. C. (2012). *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Caruth, C. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore.
- LaCapra, D. (1996). *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*. Cornell University Press.

Sztompka, P. (2000). Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *The European Journal of Social Theory*, 4, 449–466

Sturken, M. (2001). Comfort, irony, and trivialization: the mediation of torture. *International Journal of Cultural Studies*, 1, 1–18.

Інформація про авторів

Гармаш Людмила Вікторівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури та журналістики імені професора Леоніда Ушкалова Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна; e-mail: garmash110@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0002-8638-3860>

Harmash Liudmyla Viktorivna, Doctor of Philology, Professor of the Department of Ukrainian Literature and Journalism named after Professor Leonid Ushkalov, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University; 2, Valentynivska street, Kharkiv, 61168, Ukraine; e-mail: garmash110@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0002-8638-3860>

Ілеа Лаура Туца – доктор літератури, доцент кафедри порівняльної літератури, Університет Бабеш-Боляй; вул. Хореа, 31, м. Клуж-Напока, 400202, Румунія; e-mail: airarle@yahoo.com

Ilea Laura Tusa, Doctor of Letters, Associate Professor, Director of the Department of Comparative Literature, Babes-Bolyai University; 31 Horea Street, 400202, Cluj-Napoca, Romania; e-mail: airarle@yahoo.com; <http://orcid.org/>